

LUNACSARSKIJ A MEMOÁRÍRÓ

Halálának közeledő 50. évfordulóján¹ túlzás nélkül megállapítható: hazánkban Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij az orosz szocialdemokrata forradalmár nemzedék egyik legismertebb képviselője. Lenin, Plehanov², Sztálin és természetesen Gorkij² mellett az ő munkái leginkább hozzáférhetőek magyar nyelven: az „Irodalmi tanulmányok” (1959), a „Viták és kritikák” (1965), a „Válogatott esztétikai munkák” (1968), „Az egységes munkaiskola alapelvei” (1973), a „Művészet és forradalom” (1975), „A zene világában” (1975) és a „Lenin és Lunacsarszkij” (1979) című gyűjteményes illetve dokumentumkötetek, s az egyes folyóiratokban megjelent cikkek, tanulmányok³ viszonylag széles betekintést engednek a művelődéspolitikus, esztéta, kritikus Lunacsarszkij hagyatékába, műhelyébe. A.N. Trifonov „Lunacsarszkij és a szovjet irodalom” (1979) c. monográfiája révén pedig értékes támpontokhoz, fontos háttérinformációkhoz juthat az orosz-szovjet művészeti, irodalmi életben járátlanabb magyar olvasó.

A történelmi visszaemlékezések, emlékiratok iránt az utóbbi időben megnövekedett érdeklődés ismeretében ugyanakkor sajnálatosnak tűnik, hogy egy-két rövid Leninről szóló írás,⁴ s a „Granat” lexikonból átvett önéletrajz⁵ kivételével hazánkban ismeretlen Lunacsarszkij mint a „világot rengető” események, történelmi, kulturális folyamatok részese, tanúja, jóhiszemű, érzékeny megfigyelője, krónikása.

Kevésbé ismert Lunacsarszkij életpályája is. Leninnek a „Materializmus és empiriokriticizmus” c. munkájában⁶ olvasható filozófiai bírálatot leszámítva homály fedi Lunacsarszkij 1917. előtti életútját. Még az orosz-szovjet történelemben, irodalomban otthonosan mozgó, kiváló kutatók körében is megfigyelhető bizonyos bizonytalanság az októberi forradalom előtti Lunacsarszkijjéről: nincs az életrajzát érintő lexikoncikkek, rövid összefoglalások, tanulmányok, monográfiák stb. között szinte egy sem, amely ne tartalmazna kisebb-nagyobb pontatlanságokat, félreértéseket.⁷ S e kivételesen fordultatos, emberi kapcsolatokban oly gazdag életút behatódott ismerete híján ugyan kiben fogalmazódhatott volna meg az igény: jó lenne a „lunacsarszkiji szemüvegen át” is megismerkedni a századfordu-

ló kiemelkedő orosz, s nyugateurópai személyiségeivel, történelmi és kulturális eseményeivel?

Valószínűleg más oka is van annak, hogy mindmáig elmaradt a magyar olvasó találkozása Lunacsarszkijjal, mint memoáíróval. Ez utóbbiról ugyanis csak bizonyos feltételes értelemben, komoly megszorításokkal beszélhetünk.⁸ Tudomásunk szerint Lunacsarszkij életében csak két alkalommal merült fel komolyan az emlékiratírás gondolata. 1919-ben régi ismerőse Z. Grzsebin kiadványtulajdonos – Gorkij támogatásával – azzal a tervvel állt elő, hogy „az októberi forradalom kiemelkedő szereplőinek részvételével” egy sorozat kiadását tervezik „A forradalom története – az Októberi Forradalom” címmel. E sorozat – állították – forrásul szolgálhatna minden idők történészeinek a lezajlott világtörténelmi fordulat tanulmányozásához.⁹ Egyben – egy sor más szerzőhöz hasonlóan – magát a művelődési népbiztost is felkérték egy többkötetes visszaemlékezés megírására. E felkérésre Lunacsarszkij rövidesen elkészítette a „Pártmúltamról” című kb. 50 oldalas memoárt azzal a céllal, hogy a forradalomról írandó – nyilvánvalóan tendenciózus, elkerülhetetlenül szubjektív visszaemlékezései értelmezéséhez, értékeléséhez segítséget, támpontot nyújtson leendő olvasóinak.¹⁰

Égető anyagi gondjait enyhítendő a kéziratot – a forradalom néhány vezetőjéről: Leninről, Trockijról, Zinovjevről, Kamenyevről illetve Martovról írt vázlatos portré kíséretében – szerény honoráriumért átadta Grzsebinnek, azt feltételezván, hogy „a memoárok kinyomtatását minimum pár év múlva kezdik el, vagy legalábbis az én (mármint Lunacsarszkij – D.P.) külön engedélyemmel.”¹¹ Nem így történt. A kiadó a szerzővel való minden külön konzultáció nélkül két héten belül megjelentette a kézhez kapott írásokat. A könyv a tervezett sorozat első köteteként látott napvilágot, függelékében „A forradalom története” egész tervével, s a szerzők felsorolásával.¹²

„A nagy fordulat” c. kötetre rövidesen, 1919. november 9-én egy „kommunista munkás” aláírású „Különös félreértés” c. első oldalas cikkben reagált a „Pravda”,¹³ érthetetlennek nyilvánítva: hogyan lehetséges, hogy Lunacsarszkij könyve nem az Állami Könyvkiadónál, s a szovjet hatalom nyílt ellenségeinek:¹⁴ F. Dannak, M. Libernek, L. Martovnak, A. Potreszovnak s V. Cserovnak a „társaságában” jelent meg? A könyvkiadó – írták – „kihasználta a legnépszerűbb pártpublicista nevét a maga önző céljai érdekében.” Amikor Z. Grzsebin, M. Gorkij, V. Gyesznyickij-Sztrojev, A. Pinkevics a kiadó tanácsának tagjai tiltakozó nyílt levelükben – a

számonkérés szándékával – a szerző neve iránt érdeklődtek, a „Pravda” egész szerkesztőbizottsága közösséget vállalt a „kommunista munkással”, vagyis a cikkben foglalt bíráló lényegében a párt álláspontját tükrözte „A nagy fordulat” megjelenési körülményeivel kapcsolatban. A „Pravda” s a kiadó vitáztak, – Lunacsarszkij hallgatott. 1923. február 12-i – fentebb már idézett – Zinovjevhez írt levelében a következőket olvashatjuk a történeletről: „Akkori viselkedésem valamelyes igazolásul csak arra hivatkozhatok, hogy Alekszej Makszimovics (Gorkij – D.P.), akivel akkoriban mi valamennyien a legjobb viszonyban voltunk, minden módon mentegette Grzsebin, pusztá félreértésnek tulajdonítván memoárjaim idő előtti megjelenését. Csak ezért jelenhettek meg tiltakozásom nélkül...”¹⁵ Majd hat héttel később, 1923. március 20-án a „Forradalmi sziluettek” c. kötet előszavában így magyarázta „A nagy fordulat”-tal elkezdett memoárok megszakítását: „Akkoriban a körülmények lehetetlenné tették számomra a munka folytatását,¹⁶ s magam is arra a meggyőződésre jutottam, hogy visszaemlékezéseket írni akkor, amikor a forradalom egyetlen aktusa sem vált még közömbössé, amikor ma is a forradalom kohójában élünk, egyszerűen lehetetlen. (Egyébként Szuhanov sokkötetes munkájának jellege ismételen erről győz meg engem.¹⁷) Akkoriban ... megértettem, hogy az események minden idő előtti, a dokumentumok megfelelő tanulmányozása nélküli ábrázolása túlságosan szubjektív, majdnem szépirodalmi jellegű lehet...”¹⁸

E megfontolások következtében – melyek óhatatlanul bizonyos önkritikát tartalmaztak a már megjelent írásokkal kapcsolatban is – Lunacsarszkij belátta: az átfogó, az egész történelmi folyamatot ábrázolni hivatott memoárok komoly felkészülést, alapos munkát igényelnének, melyre – figyelembe véve a húszas évek szovjet társadalmának körülményeit s e közéleti ember sokirányú tevékenységét, – nem volt, nem lehetett ideje, energiája. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy Lunacsarszkij megtagadta volna 1919-es visszaemlékezéseit. Kisebb-nagyobb rövidítésekkel, változtatásokkal (az egyetlen Kamenyevről szóló, meglehetősen elfogult, sértett hangú,¹⁹ a két forradalom közötti leninistákat még „a párt jobbszárnyaként” aposztrofáló írást leszámítva) „A nagy fordulat” valamennyi írását többször újra kiadta az 1920–1925. közötti időszakban.²⁰

Gorkij 1932. szeptember 8-i levelében vetette fel újra Lunacsarszkij számára az emlékiratírás gondolatát.²¹ Október 29-én újabb levélben részletezte, hogy miért lenne „objektíve szükséges”, hogy egy olyan ember, mint Lunacsarszkij, aki hosszú időn át együtt dolgozott Leninnel, s a párt

kiemelkedő vezetőivel, s aki szükség esetén úgy bánik a tollal, mint ő, megírja visszaemlékezéseit. Mindaddig, amíg „a szépirodalom gyenge a pártalkotó forradalmár ábrázolásában”, e munka multhatatlanul szükséges – értelt, lényegében eredménytelenül.²²

Lunacsarszkij – bár 1932 elején Genfből fiához írt leveleiben maga is foglalkozott az emlékiratírás tervével²³ – kitérő választ adott: „a memoárírást általában olyan embereknek ajánlják, akiknek többé-kevésbé már vége van.” Bár a széleskörű agitációs, szónoki, előadói tevékenységet illetően ez nála is fennáll,²⁴ – írta – de orvosai véleménye szerint többé-kevésbé nyugodt körülmények között még hosszú ideig képes lesz a viszonylag intenzív kutatómunkára, s irodalmi tevékenységre. Rengeteg munkája van,²⁵ először azokat kell befejeznie – bizonygatta, – pedig alig egy éve volt még hátra. Rohamosan romló egészségi állapota, s a jobbszemén keletkezett zöldhályog megakadályozták terveit többségének valóráváltását, így a Gorkij által szorgalmazott memoár megírását is.

Komoly, alapos munkán alapuló, gondosan szerkesztett, stilizált visszaemlékezést így keveset találunk Lunacsarszkij hagyatékában. A fennmaradt írások többsége – Lunacsarszkij kifejezésével élve – „alkalomszerű”, „esetleges” írás, melyet két értekezéslet illetve előadás szünetében diktált titkárai egyikének. Igor Alekszandrovics Szaotól²⁶ – Lunacsarszkij 1980-ban elhunyt irodalmi titkárától – hallottam, hogy gyakran telefonon diktálta cikkeit, s önéletrajzait is minden felkérésre, pusztán emlékezetből újra diktálta.²⁷ Ezért a sok ellentmondás, apróbb-nagyobb pontatlanság ezekben az írásokban, melyek esetenként egyes tudományos igényű írásokból köszönnek vissza napjainkban. Az alkalomszerűség, az agitatív szándék gyakran meghatározta visszaemlékezéseit is. Az alábbi – a polgárháború idején született – három írást is „az OKP fiatal tagjainak és a párt szimpatizánsainak” ajánlotta okulásul,²⁸ s így érthető, hogy milyen nagy hangsúlyt kapnak bennük a tárgyalt forradalmár vezetők rendíthetetlen nyugalma, szilárdsága, s a párt akaratát kritikus helyzetben is hűségesen követő, fegyelmezett ember vonásai.

Szükségyszerűen jelen vannak e rövid írásokban a kor nekrológjaiban, pártpublicisztikájában szokásos fordulatok, s az ünnepélyes pillanatokban Lunacsarszkijra oly jellemző felsőfokú jelzők, a mai olvasó számára talán szokatlan megfogalmazások is. A G.E. Zinovjevéről szóló írás „A nagy fordulat” c. kötetben jelent meg először, majd rövid kiegészítéssel a „Forradalmi sziluettek” c. kötetben újra megjelent. M.Sz. Urickij – pétervári CSEKA vezető – nekrológja 1918. VIII. 30-i meggyilkolását követően,²⁹

a Ja.M. Szverdlovról, az Összoroszországi Központi Végrehajtóbizottság elnökéről, a KB titkáráról szóló írás pedig Szverdlov 1919. március 16-án bekövetkezett halála után keletkezett.

A „Forradalmi sziluettek” c. kötet bevezetőjében Lunacsarszkij találoan jellemezte a könyv írásait: „... ezek nem életrajzok, nem jellemzések, nem portrék, csak sziluettek, melyek értéke és korlátozottsága egyaránt abban áll, hogy forrásul kizárólag az eleven személyes emlékek szolgáltak.”³⁰ Valóban: könnyű feladatra vállalkozik, aki pontatlanságokat, apróbb tévedéseket, vitatható értékeléseket keres Lunacsarszkij írásaiban. Az itt közölt írások is tartalmazznak ilyen elírásokat:

1. Lunacsarszkij nem 1901-ben, hanem 1900 májusában ismerkedett meg Urickijjal, a kijevi Lukjanovka börtön sztárosztájával, hiszen 1900 április 29-én tartóztatták le egy Ibsenről szóló előadást megszakítva, hallgatósággal együtt. Egy hónap és 17 napot töltött a börtönben, majd 1900. június 30-án már rendőri felügyelete újabb színhelyére, Kalugába érkezett.³¹

2. Berlinben Urickijjal nem 1913-ban, hanem csak 1914 február 23. és 26. között találkozhatott. Egyrészt Urickij csak 1914-ben vonult emigrációba.³² Másrészt – mint erről maga Lunacsarszkij is beszámol a „Berlini kalandom” című, a „Gyeny” c. napilap 1914. február 20-i N° 49. számában³³ – erre az utazásra 1914 februárjában került sor. Ezt bizonyítja a „Parizsszkij Vesztnyik” c. polgári emigráns lap 1914. február 28-i N° 9. számának híre is, mely Lunacsarszkij letartóztatásáról, s Németországból való kitoloncolásáról tudósít, (3. oldal).

3. Néhány hónapot tévedett Lunacsarszkij akkor is, amikor úgy emlékezett, hogy 1905-ben – röviddel Anatolij Vasziljevics Pétervárra érkezése után – Zinovjev a Pétervári Pártbizottság tagja lett. Lunacsarszkij ugyanis – a Központi Bizottság felszólítása nyomán – 1905 november első felében érkezett Olaszországból az orosz fővárosba.³⁴ Eszerint Zinovjevet 1905 decemberében, 1906 januárjában választották volna be a városi pártbizottság testületébe.³⁵ Valójában Zinovjev – aki az 1905-ös januári események után rövidesen hazatért, s illegális munkát végzett Pétervár különböző kerületeiben, – az év végén szívbántalmi folytán külföldi gyógykezelésre szorult, Svájcba utazott. Néhány havi pihenés és a Berni Egyetem Jogi Karán folytatott rövid tanulás után 1906 márciusában tért vissza a Néva parti városba, ahol „néhány hét múlva (1906 áprilisában – májusában – D.P.) a Pétervári Pártbizottság tagjává választották.”³⁶

Az alábbi írásokban található e három kisebb pontatlanságra karakterisztikus mivoltuk miatt tértünk ki bevezetőnkben. Lunacsarszkij visszaem-

lékezéseiben általában ilyen jellegű „hibákat vétett”, melyek közös jellemzője, hogy kevésbé érintik a szerző alapvető mondanivalóját, kisebb kronológiai csúsztatásokat tartalmaznak, vagy azonos helyen, azonos személyek részvételével történt több esemény egymásravezítődéséből, összemosódásából származnak.³⁷ A memoárok történész olvasóját jó, ha e példák némi óvatosságra készítetik a Lunacsarszkij írárok forrásértékét illetően, de talán nem feledtetik el egészen e sziluettek lehetséges pozitívumait:

- Az orosz szociáldemokrata (bolsevik) párt olyan kiemelkedő személyiségeiről tudósítanak, akikről kortársi visszaemlékezést csak keveset olvasott a magyar olvasó.³⁸
- Mint e három írásból is kitűnik, sem Szverdlov, sem Urickij, sem Zinovjev nem tartoztak Lunacsarszkij közeli baráti köréhez, bár esetenként szoros, elvtársias munkakapcsolat alakult ki közöttük.³⁹ Lunacsarszkij érzékenységét, jó megfigyelőkészségét dicséri, ha ennek ellenére képes volt megragadni, s e rövid írásokban plasztikussá tenni elvtársai egy-egy számára lényegesnek tűnő jellemvonását, meglátva, kiemelve bennük a mozgalom számára kamatozó „másságuk”⁴⁰ pozitív oldalait is.
- Talán e kis írásokból is érezhető Lunacsarszkij kiváló atmoszférateremtő képessége, melynek segítségével esetenként régmúlt események, helyzetek jobb megértését teszi lehetővé olvasói számára. (Frappáns példája ennek a témájában az Urickij nekrológiához kapcsolódó „A kijevi lukjanovkai börtönben” című 1924-ben napvilágot látott írás, melyben Lunacsarszkij humoros formában tette plasztikussá a cári börtönben létrejött kommuna esetenként bizarr helyzeteket teremtő életét.⁴¹) Az itt közölt írások körében maradva, csak az 1918-as Alkotmányozó Gyűlés megnyitásakor kialakult feszültséggel teli szituáció érzékletes leírására hivatkozhatunk. Aki kezébe veszi az Alkotmányozó Gyűlés jegyzőkönyvének 1918-as és 1930-as kiadásait,⁴² meggyőződhet róla, hogy Lunacsarszkij milyen valóságúhien írta le az ott kialakult helyzetet, s ugyanakkor elbeszélése mennyivel színesebb, átélhetőbb, társadalomlélektani szempontból hitelesebb, mint az elhangzottakat mértéktelenen és pontosan, de jellegéből következően „szárazon” reprodukáló jegyzőkönyvek anyagai.

Jegyzetek

1. Anftolij Vasziljevics Lunacsarszkij 1933. december 26-án hunyt el a dél-franciaországi Menton városában.
2. Plehanov és Gorkij említésekor nem hagyhatjuk szó nélkül 1917–18-as álláspont-

- jukat. A „Jegyinsztvo” ill. a „Novaja Zsizny” csoportok tagjaként – ha más-más motívumok alapján is – mindketten szembehelyezkedtek a bolsevikok vezetete októberi forradalommal. Ld. erről: Gorkij: Nyeszvojevremennüje műszli. Sztatnyi 1917–1918/9. Paris, 1971.; G.V. Plehanov: God na rogyinye. tom I–II., Polnoje szobranijje sztatyej i recsej 1917–1918 gg. Paris, 1921.;
3. E cikkek többségének felsorolását lásd: a szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1955–1970. Összeállította: Kozocsa Sándor és Radó György. Gondolat, 1982. 427–429.
 4. Lunacsarszkij: Találkozásaim Vlagyimir Iljicszel az emigrációban. In: Találkozások Leninnel. Kortársak visszaemlékezései és történelmi riportok. Kossuth, 1970. 55–61.; Lunacsarszkij: Lenin és a művészet. u.ott. 133–135. továbbá: Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák. Kossuth, 1968. 332–334.; Lunacsarszkij: Művészet és forradalom. Kriterion, Bukarest, 1975. 257–266.; Lunacsarszkij: Leninről „Élet és Irodalom” 1960/17. szám.
 5. Lunacsarszkij: Önéletrajz, A pártmúltamról c. önéletrajzi cikkből. In: Én. Szovjet írók önéletrajzai. Gondolat, 1968. 41–47. Az önéletrajz eredeti megjelenésének helye: Gyejatyeli SzSzsZr i Oktjabrszkjoi Revolucii. Avtobiografii i biografii. Prilozsenijje k 41 tomu Enciklopegyicseszkovo Szlovvarja. Russzkovo Bibliograficseszkovo Insztituta Granat. 7-je izdanyije. Moszkva é.n. Csaszty 2. 341–346. oszlopok
 6. Lenin Összes Művei 18. kötet. 9–10., 66–67., 172–173., 264., 311., 322–325., 329. oldalak.
 7. A lexikonszerző összefoglalások között például: Új Magyar Lexikon. IV. köt. Akadémiai Kiadó, 1962. 413.; A XX. század külföldi írói. Gondolat, 1968. 253.; Világirodalmi kisenciklopédia. I. köt. Gondolat, 1976. 680.; Munkásmozgalomtörténeti lexikon. 2. kiadás. Kossuth, 1976. 356.; Pedagógiai lexikon. III. köt. Akadémiai Kiadó, 1978. 53–54.; Világirodalmi lexikon. VII. köt. Akadémiai Kiadó, 1982. 461–462.; A.V. Lunacsarszkij. In.: Az egységes munkaiskola alapelvei. Tankönyvkiadó. 1973. 109–110.; A.V. Lunacsarszkij. In.: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1975–1976. Kossuth, 1976. 239–240.
 8. N.A. Trifonov egy Lunacsarszkij kötet előszavában – az ott közölt visszaemlékezések erényeit és gyengéit számbavéve – fenntartás nélkül írt Lunacsarszkijről, a memoáriról. N.A. Trifonov: Lunacsarszkij memuariszt. In: Lunacsarszkij: Vosz-pominanyija i vpecsatlenijja. Moszkva, 1968. 5–12.
 9. A „Letopisz revolucii” sorozat célját így körvonalzták a kiadó szerkesztői: „Bár az Orosz Forradalom útja még nem zárult le, itt az ideje, hogy elkezdjük az anyaggyűjtés hatalmas munkáját a nagy fordulat történetéhez. Nekünk, e grandiózus események kortársainak kötelességünk késlekedés nélkül létrehozni, összegyűjteni, megőrizni a történelmi események menetét, az egyes személyek tevékenységét leíró dokumentumokat, és előkészíteni mindazokat az anyagokat, melyekből a jövő történésze majd épületet emelhet. Ezen anyagok között elsőrendű fontosságúak a történetek cselekvő részeseinek, szemtanúinak feljegyzései, naplói, visszaemlékezései. Az események jelentős szereplőinek feljegyzései a fordulat politikai történetének megírásához nélkülözhetetlenek, míg a forradalom menetét gondolkodóan követő, becsületos szemtanúk feljegyzései a mindennapi élet alakulását tisztázó munkák számára jelentenek pótolhatatlan segítséget. Különösen jelentős

történeti értéket képviselnek e kortársi jegyzetek, mint a forradalmi kor életérzése, életmódja megismerésének kizárólagos forrásai. Erőnköz mérten részt kívánunk venni az anyaggyűjtés munkájában, így sorozatunk célja éppen a forradalom tevékeny résztvevői ill. kortársai naplójának, feljegyzéseinek, memoárjainak összegyűjtése. Mindenekelőtt történelmi célokat követvén helyet kívánunk adni sorozatunkban a legkülönbözőbb politikai nézetek képviselő szerzőknek – a szélső baloldaltól a jobboldalig. Csak az anyagok ilyen teljes kombinációja ad lehetőséget a hatalmas történelmi fordulat eleven gazdagsága egészének megragadására.” (Velikij peverorot. Oktjabrszkaja revolucija. Csaszty 1. Peterburg 1919. Függelékben)

10. Lunacsarszkij: Prediszloviye k pervomu izdanyiju. In: Revolucioonüje sziluetü. Szbornyik sztatyej. Izd. 2-je. Harkov, GIZ Ukrainü, 1924. 5.
11. Lunacsarszkij 1923. február 12-i levele Zinovjevhez. In: Lityeraturnoje naszledszto. Tom. 80. V.I. Lenyin i A.V. Lunacsarszkij. Perepiszka, dokladü, dokumentü. Moszkva 1971. 700.
12. A következő szerzők nevei szerepeltek a sorozat tervében: Avilov B.V., Dan F., Kamenyeva O.D., Kamenyev L.B., Kuzmin-Karavajev K.K., Levidov M.Ju., Liber M.I., Lunacsarszkij A.V. (4 kötet), Martov Ju.O. (kétszer 1–1 kötet), Sztyiszlavszkij Sz.D., Potreszov A.N., Sztrojev V.A., Szuhanov Nyik. (8 kötet), Csernov M. (kétszer 1–1 kötet) és Sklovskij V.B.
13. A „Pravda” reagálását Hlebnyikov L.M. idézte fel a Gorkij által kezdeményezett s támogatott könyvkiadók történetéről írt – kiválóan dokumentált – tanulmányában. Hlebnyikov L.M.: Iz isztorii gorkovszkih izdatyelsztv: „Vszemirnaja lityeratura” i „Izdatyelsztvo Z.I. Grzsebina”. In: Lityeraturnoje naszledszto. Tom 80. Moszkva, 1971. 676–677.
14. A „Pravda” ezen éles megfogalmazása, mely a szovjet hatalommal szemben álló, de nézeteikben s cselekedeteikben egymástól is jelentős eltérést mutató mensevik és eszer vezetőket egyaránt „a szovjet hatalom nyílt ellenségeiként” aposztrofálja, a frontokat élesen kirajzoló, a politikai álláspontok árnyalatnyi különbségeit háttérbe szorító polgárháború körülményei között íródott.
15. Lityeraturnoje Naszledszto. tom 80. Moszkva 1971. 701.
16. Lunacsarszkij itt bizonyára nemcsak a Pravdával támadt konfliktusra utalt, hanem a Forradalmi Katonai Tanács és az OKP/b/KB megbízásaira is, melyek értelmében a fenti szervek s a kormány teljhatalmú megbízottjaként Jaroszlavba, Kosztromába, Harkovba, Rosztovba, a nyikolajevi és ogyesszai kormányzóságokba, – a frontra, s a hátsórszágba – utazott, ahonnan rendszeres jelentéseket küldött Leninnek. (Dokladü iz Jaroszlavlja i Kosztromü. Lunacsarszkij na frontáh grazdszanszkaj vojnu v prifrontovüh rajonah. In.: Lityeraturnoje Naszledszto tom. 80. 345–477.)
17. Lunacsarszkij itt Szuhanov N.N. (valódi neve: Gimmer) „Feljegyzések a forradalomról” c. 1922–23-ban megjelent hét kötetes munkájára utalt. (Nyik. Szuhanov: Zapiszki o revolucii. Knyiga 1–7. Izd. Grzsebina. Berlin–Petrográd–Moszkva, 1922–23.) Az 1903-tól eszer, majd 1917-től mensevik álláspontot képviselő, 1914-ben a „Szovremennyik”, 1915–1917-ben a „Letopisz” című folyóiratok s 1917–18-ban a „Novaja Zsizny” c. napilap szerkesztőségében jelentős szerepet játszó – 1917 nyarán Lunacsarszkijjal közeli kapcsolatot tartó szerző „Feljegyzé-

- seit” Lenin is alapjaiban bírálta a „Forradalmunkról. (N. Szuhanov feljegyzésivel kapcsolatban)” c. írásában. Lenin Összes Művei 45. kötet. 376–380.
18. Prediszlovijek e pervomu izdanyiju. Revoljucionnŭje sziluetŭ. Szbornyik Szatyey. 2-je izdanyije. Harkov, GIZ Ukrainŭ, 1924. 4.
19. Lunacsarszkij L.B. Kamenyevvel szembeni neheztelése még a reakció korszakából, a korábbi bolsevik frakció leninistákra és vperjodistákra szakadásának idejéből származott. Nem tudta Kamenyevnek megbocsátani, hogy bár 1905-ben „filozófiai álláspontjuk közel azonos volt”, sőt „Kamenyev e tekintetben Lunacsarszkij tanítványának vallotta magát”, mégis 1909 február 12/25/-én, a „Proletarij” N^o42. számában – igaz aláírás nélkül – éles hangú cikket jelentetett meg Lunacsarszkij istenépítő nézeteinek bírálatával „Külön úton” (Nem a helyes úton – Nye po doroge) címmel. (Lunacsarszkij: Velikij perevorot. Oktjabrszkaja revoljucija. Csaszty 1. Peterburg, 1919. 88–91.) Lunacsarszkij – korábbi nézetazonosságukra utaló – állításának valószínűségét bizonyítja Kamenyev 1908. november 28-án Bogdanovhoz írt levele, melyben az otzovizmus stb. ügyében közöttük meglévő politikai nézetkülönbségek mellett a Bogdanovéval rokon filozófiai nézeteiről tájékoztatta a címzettet, s arról írt, hogy amennyiben a különböző politikai és filozófiai álláspontok között elmérgesedett viták következtében választásra kényszerülne, úgy inkább semleges maradna ebben a harcban. („Pod znamenem marksizma.” 1932 N^o9–10. 203.) Mint a „Nye po doroge” c. cikk is mutatta, végül Kamenyev határozottan állást foglalt a formailag csak „a párton belül jelentkező „istenépítő tendenciák” kapcsán kirobbant, de végeredményben alapvető filozófiai kérdéseket is érintő vitában. Lunacsarszkij említett, 1919-es írásában azt tartotta elfogadhatatlannak, hogy Kamenyev főszerepet vállalt e harcban. A szervezeti szakadáshoz vezető polémia nyitányát az ő cikke jelentette; majd 1909. június 23-án – a „Proletarij” kibővített szerkesztőségének harmadik ülésén Kamenyev terjesztette elő a leninisták határozati javaslatát, mely szerint „az értekezlet ezt az irányzatot, amelyet különösen Lunacsarszkij elvtárs propagál erősen cikkeiben, olyan irányzatnak tekint, amely szakít a marxizmus alapelveivel, és amely propagandájának korántsem csak terminológiájával, hanem lényegével okoz kárt a munkástömegek felvilágosítására irányuló forradalmi szociáldemokrata munkának; kijelenti továbbá (a Bolsevik Központ azaz a „Proletarij” kibővített szerkesztésé – D.P.), hogy a tudományos szocializmus ilyen eltorzításához a bolsevik frakciónak semmi köze sincs.” (Az SzKP kongresszusainak, konferenciáinak, és KB plénumainak határozatai, I. rész. Szikra, 1954. 253.) A maga részéről e határozati javaslatához Kamenyev az alábbiakat fűzte hozzá: „Számomra az a fontos, hogy az istenépítés a marxizmussal folytatott harc leplezett formája, és Lunacsarszkij a marxizmus kritikájának legszélsőbb határáig is eljut, amivel kizárja önmagát a pártból. A pártból kizárni őt sajnos nem áll módunkban, ám kizárhatjuk őt abból az eszméi egységből (közösségből), amelyet mi képviselünk. (Értsd: a bolsevik frakcióból – D.P.) Határozatunkban egyértelműen rá kell mutatnunk, hogy e világnézet nyilvánvalóan ellentmond a marxizmusnak.” (Protokolŭ szovescsanyija raszsirenojj redakcii „Proletarija”. Ijuny 1909. Partizdat, 1934. 40–41.) Lunacsarszkij a „Néhány szó az istenépítéséről” c. írásában válaszolt e vádakra, tiltakozva a „türelmetlenség”, az őt érintő szervezeti intézkedések ellen. s csak a terminológiája ellen felmerült kifogásokat méltányolva megígérte, hogy a jövőben

- lemond e szó használatáról. (Lunacsarszkij: Nyeszkolko szlov o mojom „bogoszt-roityelsztve”. In.: Ko vszem tovariscsam! Paris, é.n. 7–8.) Amikor e nyilatkozat ellenére 1911-ben megjelent Lunacsarszkij „Vallás és szocializmus” c. könyvének második kötete, Kamenyev a „Szocialdemokrat” (1911 december 8/21-i N^o25. számában a „Vallás a szocializmus ellen, Lunacsarszkij Marx ellen” című cikkében nyilvánított véleményét a kötetéről. (Kamenyev L.B.: Religija protyiv szocializma, Lunacsarszkij protyiv Marksza. In.: Mezsdu dumja revolucijami. Szbornyik sztatyej. 2-je izd. Moszkva, 1923. 267–279.) Lunacsarszkij véleménye csak a húszas évek végén, harmincas évek elején változott alapvetően a történekről: lényegében magáévá tette a Lenin s elvtársai által 1908-ban, s azt követően képviselt nézeteket. (Lunacsarszkij: Lenin és az irodalomtudomány. In: Válogatott esztétikai munkák. Kossuth, 1968. 499–510. továbbá: Lunacsarszkij: K voproszu o filozsofszkjoj diszkusszii 1908–1910 gg. In.: Lunacsarszkij: Ob ateizme i religii. Szbornyik sztatyej piszem, i drugih matyerialov. Moszkva, 1972. 438–444.)
20. Revoljucionnűje sziluetü. 1-je izd. Moszkva, 1923. 2-je izd. Harkov, 1924. Voszpominanyija iz revoljucionnovo proslovo. 1925. Izd. „Proletarij”
21. Archiv Gorkovo, tom XIV. Nyeizdannaja perepiszka. Moszkva, 1976. 116.
22. u.ott. 122.
23. N.A. Trifonov: Lunacsarszkij – memuariszt. In: Lunacsarszkij A.V.: Voszpominanyija i vpecsatlenyija. Moszkva, 1968. 9.
24. Lunacsarszkij 1932. szeptember 23-án Gorkijhoz. In.: Archiv. Gorkovo. Tom XIV. Moszkva, 1976. 117.
25. u.ott. 117–118.
26. Igor Alekszandrovics Szac (1903–1980) a polgárháború éveitől Lunacsarszkij irodalmi titkára. Lukács György barátja, a „Lityeraturmüj Krityik”, majd később Tvardovszkij szerkesztősége idején a „Novüj Mir” munkatársa. Részletesebben lásd róla: Sziklai László: In memoriam Igor Szac. „Kritika” 1980/5. szám.
27. Ld. például a Lenin Intézet számára 1926-ban írt önéletrajzát, melyet – Lunacsarszkij emlékezete szerint – másodsor írt meg e felkérésre. In.: Lityeraturnoje naszledszto. Tom. 80, Moszkva, 1971. 736–742.
28. Ld. a „Forradalmi sziluettek” 1923. március 20-i keltezésű előszavát. (Revoljucionnűje sziluetü. 2-je izd. Harkov, GIZ Ukrainü, 1924. 6.)
29. M.Sz. Urickij egy eszer egyetemi hallgató, A. Kanigaszser ölte meg 1918. augusztus 30-án.
30. Revoljucionnűje sziluetü. 2-je izd. Harkov. 1924. 5.
31. Ld. erről: Pijasev N.: Aresztovannüj Ibsen. „Tyeatr” 1966. N° 2 77–78. továbbá N.A. Trifonov és I.F. Sosztak „Lunacsarszkij és az 1899-es „Moszkvai ügy” c. ki-váló tanulmányát. In.: Lityeraturnoje naszledszto. Tom 82. A.V. Lunacsarszkij. Nycizdannüje matyerialü. Moszkva, 1970. 587–602.
32. Szovjetszkaja Isztoricseskzaja Enciklopegyija. Tom. 14. Moszkva, 1973. 866. oszlop
33. A „Gycny” c. lap Péterváron jelent meg 1912-től. A különböző időszámítás révén volt lehetséges, hogy Lunacsarszkij az 1914. február 23–26. között lezajlott berlini kalandjáról a február 20-i lapban számoljon be.
34. Lunacsarszkij különböző visszaemlékezéseiben hol 1905 november elejét, hol kö-zepét nevezte meg Pétervárra érkezése időpontjául. (Velikij perevorot.

- Oktjabrszkaja revolucija. Csaszty 1. Peterburg, 1919. 34.) ugyanő: Bolsevik i 1905 godu. „Proletarszkaja revolucija” 1925. N° 11. 56. G.V. Bulackij és A.A. Plavnyik Lunacsarszkij 1905–1907-es forradalmi publicisztikáját vizsgálva, a november eleji dátumot fogadták el hitelesnek. (G.V. Bulackij – A.A. Plavnyik: Lunacsarszkij – revolucijonyer – publiciszt. 1905–1907. gg. Minszk, 1971. 49.)
35. Ezt az álláspontot találhatjuk a Who was Wo in the USSR. Metuchen New Jersey, 1972. 636. oldalán is.
36. 1906-tól tekinti Zinovjevvet a Pétervári Pártbizottság tagjának: – Gyejatyeli SzSzSzR v Oktjabrszkaj Revolucii. Avtobiografii i biografii. Prilozsenijye k 41. tomu Enciklopegyicseszko Szlovarja Russzkovo Bibliograficseszko Insztituta Granat. 7-je izd. Moszkva, é.n. Csaszty 1. 144. oszlop
– Biographical Dictionary of the Comintern. By Branko Lazitch. Stanford, 1973. 455.
37. Pld.: 1905 előtt Lunacsarszkij gyakran megfordult Kijevben. Ebből adódott, hogy visszaemlékezéseiben az e várossal kapcsolatos megjegyzések szinte mindig pontatlanok.
38. Krupszkaja N.K.: Visszaemlékezések Leninre. Kossuth, 1974. Pjatnyickij O.: Egy bolsevik visszaemlékezései. Kossuth, 1963.
39. Az itt közölt írás ismeretében Lunacsarszkij Szverdlovhoz való viszonya talán nem igényel különösebb kommentárt.

Uríckijjel az 1900-as kijevi, s 1914-es berlini találkozásukat követően az I. világháború alatt alakult ki viszonylag szoros munkakapcsolatuk, mikoris a „Nase Szlovo” c. Párizsban megjelent orosz internacionalista lapnak egyaránt munkatársai voltak, s szinte azonos álláspontjukkal megkísérelték a szerkesztőséget arra ösztönözni, hogy a lap radikálisan szakítson a szociálsovinisztákkal, s mindazokkal, akik e szakításra nem hajlandók. (Akszélrod, Martov). Mivel ekkor Uríckij Koppenhágában, Lunacsarszkij pedig Párizsban, majd Svájcban élt, közöttük szoros személyes kapcsolatról aligha beszélhetünk. Oroszországba visszatérésük után, 1917-ben ugyan mindketten az ún. „területközied” csoportjához tartoztak – s velük együtt csatlakoztak a bolsevik párthoz a VI. kongresszuson – de míg Uríckij a bolsevikokhoz csatlakozás feltétlen híveként hívta fel magára a figyelmet, Lunacsarszkijnek voltak kisebb-nagyobb megingásai, közeledési kísérletei a „Novaja Zsizny” és az internacionalista mensevik csoportok irányába. (Protokolü Centralnovo Komityeta RSZDRP (b) avgszt 1917-fevral 1918. Moszkva, 1958. 4., 26–27., 32., 36., 46., 75.; továbbá: Nyik. Szuhanov: Zapiszki o revolucii. Knyiga 4. glava 3., továbbá: Dolmányos István: Ragyogó Október. A nagy oroszországi szocialista forradalom történetéhez. Kossuth, 1979. 265.

Lunacsarszkij Zinovjevhez fűződő viszonyának történetében ugyanolyan törést tapasztalhatunk, mint a Kamenyevhez való viszonyában. Az 1904–1907-es „rendkívül jó viszonyukat” 1908–1917 között komoly elhidegülés, egymás ellen folytatott frakciós harcok váltották fel. A „Proletarij” kibővített szerkesztőgének értekezletén 1909. június 29-én Zinovjev terjesztette elő a leninisták otzovizmus ellenes határozati javaslatát, s a következő években is harcosan vperjodista-ellenes álláspontot képviselt. (Protokolü szovescsanyija raszsirennoj redakcii „Proletarija”. ijuny 1909 g. Partizdat, 1934. 18–35., továbbá: G. Zinovjev: Sz partyiej ili protyiv nyejo?, Frakcija Trockovo i partyijnoge polozsenijje. Kto sz kem? c.

1909–1910-ben napvilágot látott írásai. In.: G. Zinovjev: Szocsinyenyija. Tom I. Iz isztorii bosevizma. Moszkva–Petrográd, 1923. 209–216., 239–340., 254–256.) Az ilyen harcok természetéből következően a másik fél sem maradt adós a válasszal: a „Vperjod” c. kiadványuk N^o2 és N^o3. számában olvashatunk Zinovjev ellenes megjegyzéseket. (Lunacsarszkij: Mezsdunarodnij szocialiszticeszkij kongressz v Kopengagenye, O raszpregyelenyii gosozov na Kopengagenszkom kongressze. „Vperjod” N^o2 Paris, 1911. február, 15–24 és 83–85. oszlopok, továbbá: Nye-otzoviszt: Partijijnij „zvezdonoszec” o szvojev partyii, „Vperjod” N^o3. Paris, 1911. május, 72–73. oszlop). Bár a forradalmi fellendülés éveiben, s különösen a világháború alatt álláspontjuk sokat közeledett egymáshoz, – úgy tűnik – kölcsönösen törekedtek az immár másodrendűvé vált különbségek hangsúlyozására, s szervezeti különállásuk megőrzésére. (Lunacsarszkij: Ot redakcii. „Vperjod”, N^o1. Genf, 1915. augusztus 25. 1–3. Zinovjev: Rosszizszkaja szocialdemokratyija i russzkij szocial-sovinyizm. „Kommunyiszt” N^o1–2. Genf, 1915. 141–146. Lunacsarszkij (Voinov): Ob jegyinsztve. „Nase Szlovo” 1915. március 6–7. 1. (továbbá: Vadász Sándor: Lenin és a zimmerwaldi baloldal. Akadémiai, 1971., A.E. Senn: The Politics of Golos and Nashe Slovo. In.: International Review of Social History. Volume XVII. 1972. part. 3. 675–690., Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az I. világháború éveiben. 1914–1917. Akadémiai Kiadó, 1975.)

A Lunacsarszkij visszaemlékezésében említett „kibékülésre”, az ezzel kapcsolatos tárgyalásokra, az 1917-es februári forradalmat követően, március végén – április elején került sor Bernben ill. Zürichben. E tárgyalások időben egybeestek az Oroszországba való hazatérés lehetőségeit mérlegelő értekezletekkel. (Lenin Őszes Művei, 49. kötet, 429–431.; Lenyinszkij Szbornyik II. Moszkva–Leningrad, 1924. 317–318.; Y. Collart: A propos de deux lettres d’Anatole Lounatcharski. In.: Contributions à l’Histoire du COMINTERN. Genève, 1965.; Lunacsarszkij o Lenyine nakanunye vozvrascenyija v Rossziju (mart-aprel 1917. g.) In.: Lityerturnoje Naszledszto Tom 80. Moszkva, 1971. 628–644.)

40. A „másság” kifejezéssel Szverdlov, Urickij személyiségének Lunacsarszkijétől markánsan eltérő vonásaira utalunk.
41. Lunacsarszkij A.V.: Voszpominanyija i vpecsatlenyija. Moszkva, 1968. 73–77.
42. Ucsregyityelnoje Szobranjije. Sztyenograficeszkij otcsoť. Petrograd, 1918. 3–8.; Vszeroszizszkoje Ucsregyityelnoje Szobranjije. Moszkva–Leningrad 1940. 3–9.